

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue 16 (Haziran/ June 2024), ss./ pp. 15-31
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1395717

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/ Received: 24. 11. 2023
Kabul Tarihi/ Accepted: 18. 04. 2024

LEJYONER KALESİ'NDE SANAT: ZERZEVAN'DA BULUNAN TIBIALAR ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

ART IN THE LEGIONARY CASTLE: EVALUATIONS ON THE TIBIAE FOUND AT ZERZEVAN

Aytaç COŞKUN – Fatma DURMA – E. Deniz OĞUZ KIRCA*

Öz

Roma İmparatorluğu'nun doğudaki sınır garnizonu olan Zerzevan Kalesi'nin bulunduğu bölge, dönemin iki büyük gücü olan Roma ile Parthlar / Sasaneler arasındaki büyük çatışmalara tanıklık etmiştir. Bu anlaşmazlıklara ciddi şekilde maruz kalmış olan yerlerden biri de, Diyarbakır'ın Çınar İlçesi'nin 13 km güneydoğusundaki Demirölçek Mahallesi sınırları içinde yer alan Zerzevan Kalesi'dir. Bu askeri yerleşimde 2014 yılında başlayan kazı çalışmaları, bölgenin Asur, Pers, Parth ve özellikle Roma Dönemi'nin aydınlatılması açısından oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. MS 2-3. yüzyıllarda, antik yol ağına egemen stratejik bir noktada, askeri ihtiyaçları karşılayacak düzende kurulan ve Roma lejyoner kalesi standartlarıyla asgari düzeyde uyum gösteren Zerzevan askeri yerleşimi, bugüne kadar pagan ve Hristiyan Roma unsurlarını yansıtan pek çok yapıya ev sahipliği yapmıştır. Bu çalışmanın amacı, 2019 ve 2021 yıllarında Zerzevan Kalesi'nde başlatılan arkeolojik kazı çalışmalarında gün ışığına çıkarılan ve literatürdeki tibia morfolojisini destekleyen buluntuların olası işlevlerini sorgulamaktır.

Garnizonun kuzey sektöründeki Mithras Kutsal Alanı'nda bulunan tibialara ilişkin ana gözlem ve bulgular, söz konusu buluntuların ilişkili olduğu yapı ve malzemeler ışığında ele alınmaktadır.

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Diyarbakır/Türkiye. E-posta: aytaccoskun@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2392-7218>
Arkeolog, Zerzevan Kalesi Kazı Heyet Üyesi, Diyarbakır/Türkiye. E-posta: fatmadurma88@gmail.com ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3331-1361>
Doç. Dr., Zerzevan Kalesi Kazı Heyet Üyesi, Diyarbakır/Türkiye. E-posta: zedok33@gmail.com ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0202-5327>

Tibiaların tarihlendirilmesi için aynı kareleajda bulunan eserler ve kontekstlerinin yanı sıra, farklı bölgelerden karşılaştırmalı örnekler temel alınmıştır. Sonuç olarak, Geç Roma Dönemi'ne (olasılıkla MS 3-4. yüzyıllar arasında) ait olması gereken tibiaların, öncelikli olarak bir tür skolion kapsamında veya olağan Mithraik ayinler sırasında kullanılmış olabileceği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Zerzevan, Garnizon, Roma, Tibia, Müzik, Lejyon.

Abstract

The region where the eastern border garrison of the Roman Empire, Zerzevan Castle, is situated witnessed conflicts between the two major powers of the time, Rome and Parthia, later succeeded by the Sassanids. One of the sites that must have been severely exposed to these struggles is Zerzevan Castle, located within the borders of Demirölçek Quarter, 13 km southeast of the Çınar District of Diyarbakır. The excavations launched in 2014 at the military settlement have played a considerable role in shedding light on the Assyrian, Persian, Parthian and especially Roman periods of the region. Zerzevan military settlement, which was established in the 2nd-3rd centuries AD at a strategic point dominating the ancient road network in order to meet military needs and minimally consistent with the standards of a Roman legionary fortress, hosted several structures reflecting pagan and Christian Roman elements until today. The aim of this study is to question and investigate the possible function(s) of the finds unearthed during the archaeological excavations at the Zerzevan (Legionary) Castle in 2019 and 2021, which support the tibia morphology in the literature.

The main observations and findings regarding the tibiae found in the Mithras Sacred Area in the northern sector of the garrison are discussed in the light of the structures and materials with which they are associated. The dating of the tibiae is based on artifacts found in the same grid and their contexts, as well as different regional comparanda. In conclusion, the tibiae, which should be dated to the Late Roman Period (probably between the 3rd - 4th centuries), may have been used primarily as part of some kind of skolion or during regular Mithraic rites.

Keywords: Zerzevan, Garrison, Roman, Tibia, Music, Legio.

“Mağarada biri oturmuş, iliği çıkarılmış bir kemikte delikler açıyor, kaldırıyor ağzına götürüyor, kemiğe yani bir düdüğe üfürüyor. Üfürüm ses oluyor ve zaman, bu ses aracılığıyla bir biçim alıyor. Sesin ve biçimlenmiş zamanın var olmasıyla müzik başlıyor...”¹

1. Giriş

Tarih Öncesi dönemlerden itibaren insan yaşamında, duyguların anlatımında ve çevrenin ifade edilmesinde müziğin tartışmasız rolü olmuştur. Toplumların sosyal ve kültürel yaşamında da etkili bir yeri olan bu sanatın kökeni hakkında somut verilerin azlığı, antik müzik konusundaki bilimsel çalışmalarda güçlükler yaratmaktadır. Sanatsal bağlamın dışında müzik, kültürel, dinsel ve törensel süreçlerden mental hastalıkların tedavisine² kadar pek çok farklı amaçla kullanılmıştır. Müziği tanımlarken yalnızca üretilen seslerin kalıpları değil, aynı zamanda bunların üretilmesine yol açan eylem ve durumları da ele almak gerekir.³ Müziğin, pek çok kültürde, söz gelimi antik Mısır'da, tıp alanında kullanıldığı ve hastalara tedavi öncesinde ve sırasında müzik dinletildiği ve güç kazandırıldığı düşünülmüştür.⁴ Zeus'un kızları dokuz esin perisi olan Mousa'lardan türediği düşünülen bu sanat üzerinde, şiir ve felsefenin

¹ Griffiths 2015, 1.

² Sezer 2011.

³ Renfrew – Bahn 2017, 428.

⁴ Çoban 2005, 38; Gençel 2006, 703; Sönmez 2008, 16.

Nitekim 1880 yılında Dr. Dogiel'in yaptığı çalışmalarda müziğin, çalgının çeşidine göre, sesinin yüksekliği ve şiddetinin kan dolaşımında değişiklikler meydana getirdiği tespit edilmiştir.

etkisi büyük olmalıdır.⁵ Hesiodos'a göre Mousalar'ın adları ve belirli görevleri vardı ve bunlardan Euterpe, Dithyrambos şiirlerini esinlemiş, insanlara flüt çalmasını öğretmiştir.⁶

Bugüne kadar bulunan en eski müzik aleti, 1995 yılında Slovenya Divje Babe Mağarası'ndaki arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan "flüt"tür. Orta Paleolitik Dönem'e (GÖ 45.000- 60.000 yıl önce) ait bir mağarada bulunmuş olup ayı yavrusunun femur kemiğinden yapıldığı tespit edilmiştir.⁷ Flütün üzerinde yer alan deliklerin, bir yırtıcı tarafından ve ısırma yoluyla oluştuğu görüşünün yanı sıra bir insan tarafından ve taş aletten ziyade hayvanların dişleri kullanılarak açılmış olabileceği de düşünülmektedir.⁸

Sümerler'e ait edebiyat ve müzik türü, Tunç Çağı'nda Suriye'de özellikle Ugarit (Ras Shamra) çevresindeki halklar ve Anadolu'da Hititler tarafından devam ettirilmiştir. Anadolu'nun bugünkü ezgilerinde ve çalgı kültüründe, tambur, davul, tef, flüt, zilli çalgılar, vb. sazlarda Hititler'in payı büyüktür. Müzik, dini ritüel ve kutsal günlerde sıklıkla yer almıştır ve dolayısıyla sanatı konu edinen bilimsel tartışmalarda, ilk notalı müziklerin *ilahi* olarak söylendiği görüşü hakimdir. Şiirsel bir fonetiğe yatkın olan Sümerce'de, şiirlerin ilahi formunda olduğu kayıtlara geçmiştir. Bunun için en yalın ve popüler anlatımlar, Gilgamiş Destanı başta olmak üzere Mezopotamya mitoslarında karşımıza çıkmaktadır.⁹ Öte yandan, Antik Dönem'de her çalgının farklı karakterlere sahip olduğu inancının yaygın olması ve buna bağlı olarak insan üzerinde bırakmış olduğu etkinin/ enerjinin de farklı olduğu düşünülmektedir.¹⁰ Mısır'da müzik, gizemli çağrışımlar yaptığı kadar gündelik yaşamın bir parçası ve eğlence aracı olmuştur.¹¹

Günümüze tek parça kayıt halinde ulaşan ve öncül notalarla tanımlanagelen, en eski müzik eserlerinden biri olasılıkla MÖ 2. yüzyıla aittir.¹² Bu nota sistemi, 1882-1883 yıllarında Aydın-İzmir demiryolunun yapımı sırasında, Tralleis antik kentinde bulunup Ramsay tarafından okunan antik Grekçe yazılı bir mezar steli üzerinde tespit edilmiştir.¹³ Yazıtta harflerle sembolize edilen bir melodi, Seikilos'un eşinin veya babasının mezar taşına lirik şiir formunda notalar şeklinde yazılmıştır.¹⁴ Yazıtın bir bölümünde şu dizeler geçmektedir:

“Ὅσον ζῆς φαίνου/μηδὲν ὄλωσ σὺ λυποῦ/πρὸς ὀλίγον ἐστὶ τὸ ζῆν/τὸ τέλος ὁ χρόνος ἀπα
ιτεῖ. Σεῖκιλος Εὐτέρ[πη]

*Yaşadığın sürece parla/ Dertsiz gamsız ol/ Hayat çok kısa/ ve zaman her şeye gebe
Seikilos Euterpos”*

Seikilos yazıtının epigramatik yapısı, şölenlerde kullanılan bir çeşit skolion olarak ifade edilip tanımlanmaktadır. Bu gibi ölçülü şiir formlarında, babalar ve oğullar, oğulların almış olduğu eğitimin ardından skolia sergilemek suretiyle özellikle erkeklik kurumuna ve/veya vatandaşlığa kabul törenleri için aralarında çekişmişlerdir.¹⁵ Seikilos yazıtındaki lirik şiir, *Phryg modunda* yazılmıştır;¹⁶ arkeolojik kanıtlar Phrygia'nın müzik konusundaki şöhretini

⁵ Herodotos.Historiae (9 Bölüm); Hesiodos.Theogonia.95.

⁶ Alıcı 2020, 46; Hesiodos (s.115); Erhat 2007, 209.

⁷ Morley 2006, 317-333.

⁸ Petru 2009, 299; Diedrich 2015, 1.

⁹ Bottéro 2022.*passim*.

¹⁰ İsababayeva 2013, 83.

¹¹ İlyasoğlu 1996, 3.

¹² Pöhlman – West 2001, 90; Civelek 2013, 157.

¹³ Ramsay 1883, 277-278 (no. 21); *Tralles 150*. Halen Kopenhag'daki Danimarka Ulusal Müzesi'nde tutulmaktadır.

¹⁴ Civelek 2013, 156-157.

¹⁵ Strauss 1993, 166.

¹⁶ West 1994, 186; Mathiesen 1999, 148-150. Bununla birlikte West, eserin oranını İonia kaynaklı olabileceğini de belirtmektedir; Civelek 2013, 155-159.

doğrular niteliktedir. Bazı kaynaklarda Phrygler'in Kleinai kentinde doğduğuna inanılan ve bir müzik yarışmasında Apollon'un *lyrasına* karşılık pan flütüyle atışan Marsyas (Pan)'ın özdeşleştirildiği konular,¹⁷ yine bu halkın müzik alanındaki yetkinliği ve yenilikçi anlayışıyla ilgili olmalıdır. Buradan da anlaşılacağı üzere, Anadolu ve yakın çevresi müziğin sıçrama yaptığı en önemli coğrafyalardan biri olagelmıştır.

2. Antik Dönemden Günümüze Tibia (Flüt) ve Kullanım Alanları

Müziğin tarihsel gelişim sürecinde flütün birçok uygarlıkta kullanıldığı bilinmektedir.¹⁸ Müzik aletlerinde üflemeli çalgılar arasında yer alan flüt, Grekçe *aulos*, Latince *tibia* olarak anılmaktadır.¹⁹ Araştırmalarda, Grek flütünün günümüz flütüyle bire bir aynı olmadığı belirtilmektedir.²⁰ Landels, klasik çevirmenler tarafından flütün aulos olarak çevrildiğinden fakat ikisinin de birbirinden farklı olduğundan bahsetmektedir.²¹ Losev'e²² göre flüt, bakır çalgıların sesine benzeyen metalik sesler çıkarmaktadır ve aulos klarnet olarak tercüme edilmelidir. Fakat, genellikle aulo flüt, *diaulos* ise genellikle çiftli flüt olarak ele alınmaktadır.²³

2016 yılında, Karain Mağarası'nda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, Epi-paleolitik Dönem'e tarihlendirilen bir flüt parçası bulunmuştur. Koyun ya da keçi gibi memeli hayvanların kemiğinden yapıldığı değerlendirilen flüt üzerinde bir adet delik mevcuttur.²⁴ Flütün kökeni hakkında net bir bilgi bulunmamasına rağmen, Mezopotamyalı ya da Anadolu lu olduğu ileri sürülmekte ve Ortaçağ'a kadar yaygın bir şekilde kullanıldığı belirtilmektedir.²⁵ Mezopotamya ve çevre kültürlerinde, MÖ 2000-500 yılları arasında yaygın görülen flütün, antik Mezopotamya metinlerinde "sassannu, embubu, malibu, sulpu" kavramları ile ifade edilmiş olabileceği öne sürülmüştür.²⁶ Babilliler müziği dinsel törenler ve dünyevi zevklerin anlatımında kullanmıştır. Söz konusu törenlerde kullanılan çalgılar arasında en dikkat çekenin flüt olduğu ve kamıştan düdüklere de yer aldığı anlaşılmaktadır.²⁷

Arkeolojik çalışmalarda, kamış ve kemikten (özellikle mamut dişinden, kuş, ren geyiği, ayı ve antilop kemiklerinden) yapılmış flütlere yoğun olarak rastlansa da, bronz levhadan yapılmış flüt örnekleriyle de karşılaşmaktadır.²⁸ Alliano kazılarında, her iki ucu kırık, yukarıdan aşağıya doğru genişleyen ve üzerinde biri kırık beş adet delik yer alan bir kemik tibia gün ışığına çıkarılmış, bulunduğu kontekse göre MS 4-6. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.²⁹ Amerika'da, Arizona Kırık Flüt Mağarası olarak isimlendirilen alanda yapılan kazı çalışmalarında bulunan dört tam iki kırık flüt parçası, MS 620-670 yılları arasına tarihlendirilmektedir.³⁰ Boethius (MS 480- 524) eskilerin geleneğinde, cenazede ağlayan

¹⁷ Sevin 1982; Erhat 2007, 200.

¹⁸ Özer 2010, 78. Daha geç, Barok, Rönesans, Klasik ve Romantik dönemlerdeki sanatsal anlayışların dışında flüt, müziğin dönemselsel (sosyal, dinsel, endüstriyel, siyasi ve ekonomi) özelliklerini de yansıtmıştır.

¹⁹ Tuncer 2005, 33-35; Sarıboğa – Akıncı 2017, 8.

²⁰ Fader 2018, 7.

²¹ Landels 2002, 24.

²² Losev 1996, 456.

²³ İsababayeva 2013,88; Sarıboğa – Akıncı 2017, 8-10; Karatağ 2011, 64.

²⁴ Taşkiran 2017, 40.

²⁵ Dittgen 2023, 229-236.

²⁶ Celasin 2022, 25; Çelik 2020, 2418.

²⁷ İlyasoğlu 2001, 4; Özer 2010, 6

²⁸ Bellia 2018, 91.

²⁹ Karaca 2009, 205.

³⁰ Bakkegard – Morris 1961, 184-186. Flütlerin nasıl ve ne için kullanıldığı tam olarak bilinmese de Kuzey Merkez Arizona'da yaşayan Hopi Kızılderililerinin yaşam ve beslenme alışkanlıkları ve dini uygulamaları, Kırık Flüt mağarasının sakinleri hakkında fikir edinilmesine yardımcı olmaktadır. Hopi Kızılderililerin kış ve yaz dönümü ayinlerinde güneşe tapınmaları esnasında flüt kullandıkları bildirilmektedir.

kadınlara ek olarak merhum(e)ler için flüt çalındığından söz etmiştir. Papinius Statius (MS 1. yüzyıl) ise benzer konuya aşağıdaki satırlarla değinmektedir:

“... anıran boynuz gibi

Flüt, ölen ruhları kendine çeker”³¹.

Mitoslarda ve arkeolojik bulgularda belirli tanrı ve tanrıçalara adanan enstrümanlar olduğu ve simgeleri haline geldiği bilinmektedir;³² Athena, Apollon, Hera, Aphrodite, Kybele, Pan, Nympe gibi ilahlara sunulan çeşitli adaklar arasında flütler de yer almıştır.³³ Klaros ise özellikle Apollon’a flüt sunuları yapılan ve erken aulos bulgularının ortaya çıkarıldığı önemli bir bilicilik merkeziydi.³⁴ Aulosların, diğer adaklarla birlikte bulunmaları, bunların kullanılmalarının ardından doğrudan sunu olarak (ya da müzisyenlerin emekliliklerinde, yarışma sonucunda, vb. kullandıkları müzik aletleri olabilmektedir)³⁵ bırakıldıklarını göstermektedir. Öte yandan, görüntüsü ve sesinin ahengiyle şehvet kültürlerini hatırlattığından flüt, belli başlı söylencelere konu olmuştur.³⁶

Müzik ve müzik aletlerinin, Klasik mitolojide sıklıkla yer aldığı dikkat çekmektedir; savaşa hazırlık, yarışma ve ziyafetlerde müzik aletleri kullanıldığı anlatı ve arkeolojik kanıtlardan bilinmektedir.³⁷ Telli çalgılar Apollon, üflemeli çalgılar ise Dionysos ile ilişkilendirilmiştir.³⁸ Apollon ve Marsyas arasındaki müzik yarışmasında, felsefi olarak lyra tanrısal yeterliliğin, flüt ise taşkın zevk düşkünlüğünün ve özünde sembolik bir zıtlışmanın yansımasıdır.³⁹ Simgesel yaklaşıma göre, batıya karşı doğu, tanrılara karşı insanlar, Apolloncu müziğe karşı Dionysos, göksel lyra müziğine karşı tutkulu flüt müziği karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰ Zaman zaman Dionysos ile beliren flüt, aşırı duyguları yansıtan keskin ve hareketli sesiyle antik toplulukları coşkullandırmıştır.⁴¹ Aynı zamanda flüt, ikna edici olması, sevgi ve aşkı hissettirmesi yönüyle yumuşaktır. Dolayısıyla incelikli, baştan çıkarıcı, gizemli, yönlendirici ve değiştirici olmak gibi birçok özellik gösterir.⁴²

Antik Roma’da ve imparatorluğun farklı eyaletlerinde pek çok tibia örneği bulunmuştur. Roma ordusunda da, tibia dahil pek çok çeşit enstrümanın kullanıldığı kayıtlara geçmiştir.⁴³ Öyle ki *tibicen* tarafından çalınan çift flütün, Roma kültürünün en önemli aleti olması gerektiği yönünde görüşler bulunmaktadır.⁴⁴ Roma Dönemi’ne ait bir tibia betimlemesi, çeşitli buluntular arasında Roma’nın merkezindeki Circus Maximus Mithraeumu’nda tespit edilmiştir. Burada bir genç, dolium parçasının üzerindeki iki küçük sütun arasında, elinde bir çubuk ve tibia ile betimlenmiştir.⁴⁵ Teknik ve tipolojik bazı farklılıklarla birlikte, diğer bazı tibialar, Roma- Villa Albani’deki MS 2. yüzyıla ait mermer bir heykel üzerinde, Ostia’da MS 3. yüzyıla ve Vatikan Müzesi’nde MS 2. yüzyıla ait bir lahit üzerinde, Tunus-Susa’da bulunan bir taban mozağında, Beyrut’ta MS 2/3. yüzyıllara ait bir kadın mezarının buluntuları arasında görülmektedir.

³¹ Şestakov 1966, 158; İsababayeva 2013, 89.

³² Mimaroglu 2006, 17; İkiyeş 2021, 75.

³³ Bellia, 2018, 91. Söz gelimi kutsal alanlar içerisinde, Delos’ta Apollon’a, Lindos’ta Athena’ya, Chios’ta Hera’ya, Sparta ve Ephesus’ta Artemis’e, genellikle bronz ve kemikten aulos sunularının yapıldığı bilinmektedir.

³⁴ Çelik 2020, 2413-2428.

³⁵ Akar Tanrıver 2009, 207-209.

³⁶ Van Keer 2004, 22.

³⁷ Çağatay 2021, 28.

³⁸ Van Keer 2004, 22.

³⁹ İsababayeva 2013,91.

⁴⁰ Van Keer 2004, 23.

⁴¹ Losev 1996, 458; İsababayeva 2013,91.

⁴² Sariboğa Akca – Talu 2021, 110.

⁴³ Malay – Silay 1991, 29; Yurdakul 2013, 409.

⁴⁴ Fless – Moede 2007, 258.

⁴⁵ CIMRM.no.446 (www.tertullian.org)

Yukarıda belirtilen Vatikan'daki tibia ile şematik olarak benzeşen ince bronz levhadan yapılmış bir tibia ise Bursa Müzesi'nde korunmakta olup MS 1-2. yüzyıllara aittir.⁴⁶ Romalılar'ın, kurban törenleri sırasında müziğe başvurdukları, özellikle altarlara arkasında tibia üfleyenler bulundurduğu bilinmektedir; Louvre Müzesi'ndeki bir rölyefte, kurban edilmeden önce bir boğanın yanında tibiae çalan bir müzisyen bilinmektedir.⁴⁷

3. Zerzevan Kalesi- Geç Roma Dönemi Tibiaları

Zerzevan Kalesi (*Castrum Zerzevan*), Diyarbakır'ın Çınar İlçesi'nin 13 km güneydoğusundaki Demirölçek Köyü sınırları içinde yer almaktadır. Roma İmparatorluğu'nun doğu sınır garnizonu olan Zerzevan Kalesi, bulunduğu konum itibarıyla dönemin iki büyük gücü olan Romalılar ile Partlar/Sasaniler arasındaki birçok mücadeleye tanık olmuştur. Antik Dönemde Amida (Diyarbakır) ve Dara (Mardin) arasında stratejik bir konumda yer alan askeri yerleşimin, Edessa (Şanlıurfa)'dan Nisibis (Nusaybin)'e kadar uzanan antik yol güzergâhı üzerinde aktif rol üstlendiği düşünülmektedir.⁴⁸ Yeni Asur Dönemi'nden (MÖ 9-7. yüzyıllar) itibaren kullanılmaya başlanan kale, MS 639 yılında bölgeye İslam ordularının gelişine kadar iskân edilmiştir. Güçlü sur sistemiyle iyi korunmuş lejyoner üstlerinden biri olan Zerzevan, oldukça az müdahale görmüş yapı alanlarına da sahip olması açısından önemlidir.⁴⁹

2014 yılında arkeolojik kazılara başlanan Zerzevan Kalesi'nde, 2017 yılında kalenin kuzey ucunda ve doğu surlarına neredeyse bitişik konumda, traşlanmış bir terasın altında yapılan çalışmalarda, ana kayaya oyularak inşa edilen ve Mithras Kutsal Alanı (Mithraeum) olarak tanımlanan yapılar kompleksi ortaya çıkarılmıştır⁵⁰ (Plan 1-2). Kutsal Alan'da, iki farklı kazı sezonunda (2019 ve 2021), farklı karelaj ve derinlikte *tibia* parçaları ele geçirilmiştir (Res. 1). İlk tibia parçası 2019 yılında yapılan arkeolojik kazılar esnasında, diğer parçalar ise 2021 yılı sezonunda farklı derinlik ve farklı karelajlarda iki parça halinde bulunmuştur (Res. 2-3).

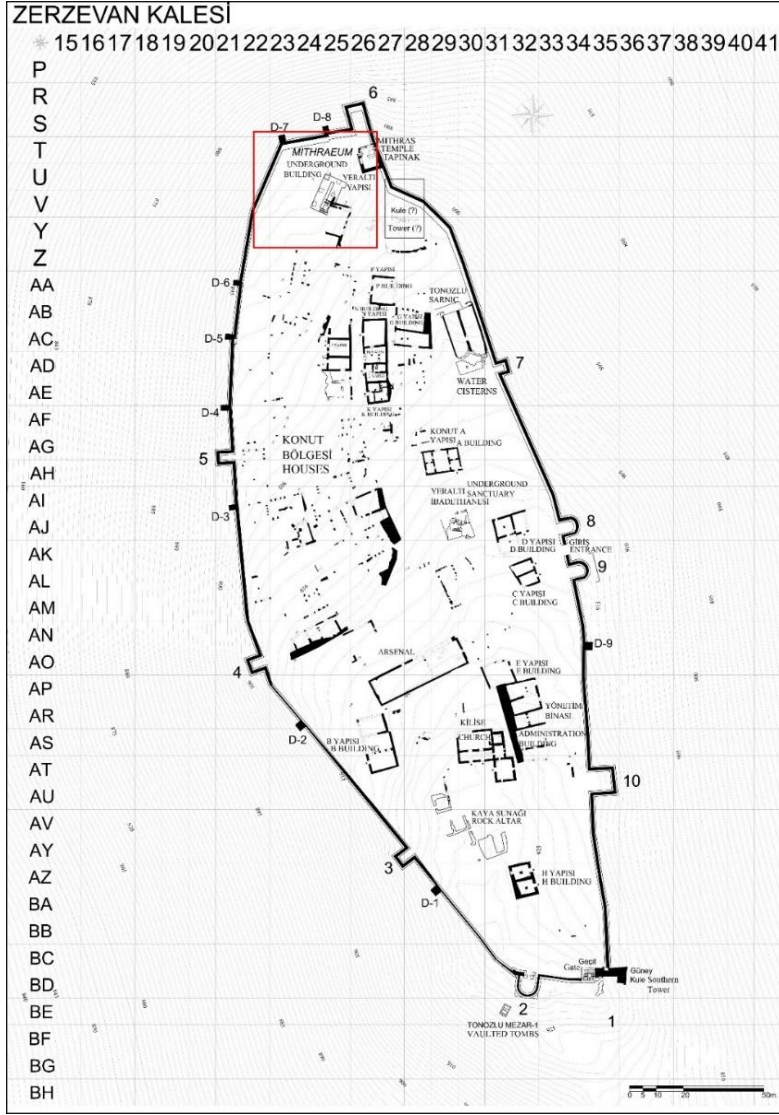
⁴⁶ Zeyrek 2003, 96-97, 101-102.

⁴⁷ Fless – Moede 2007, 257-258.

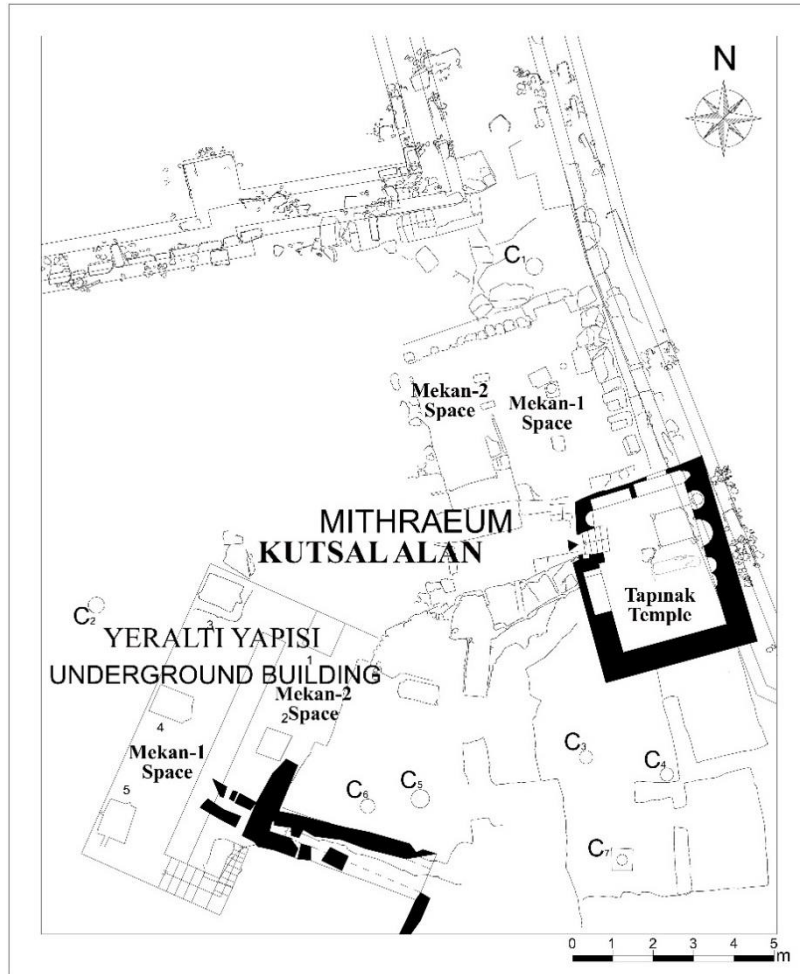
⁴⁸ Dillemann 1962, 290 vd; Coşkun 2019, 21.

⁴⁹ Coşkun 2017b; Coşkun 2019; Coşkun 2023, 2-3; Coşkun – Oğuz Kırcı 2023, 48.

⁵⁰ Coşkun 2019; Coşkun 2020; Coşkun – Oğuz Kırcı 2023, 49-53.

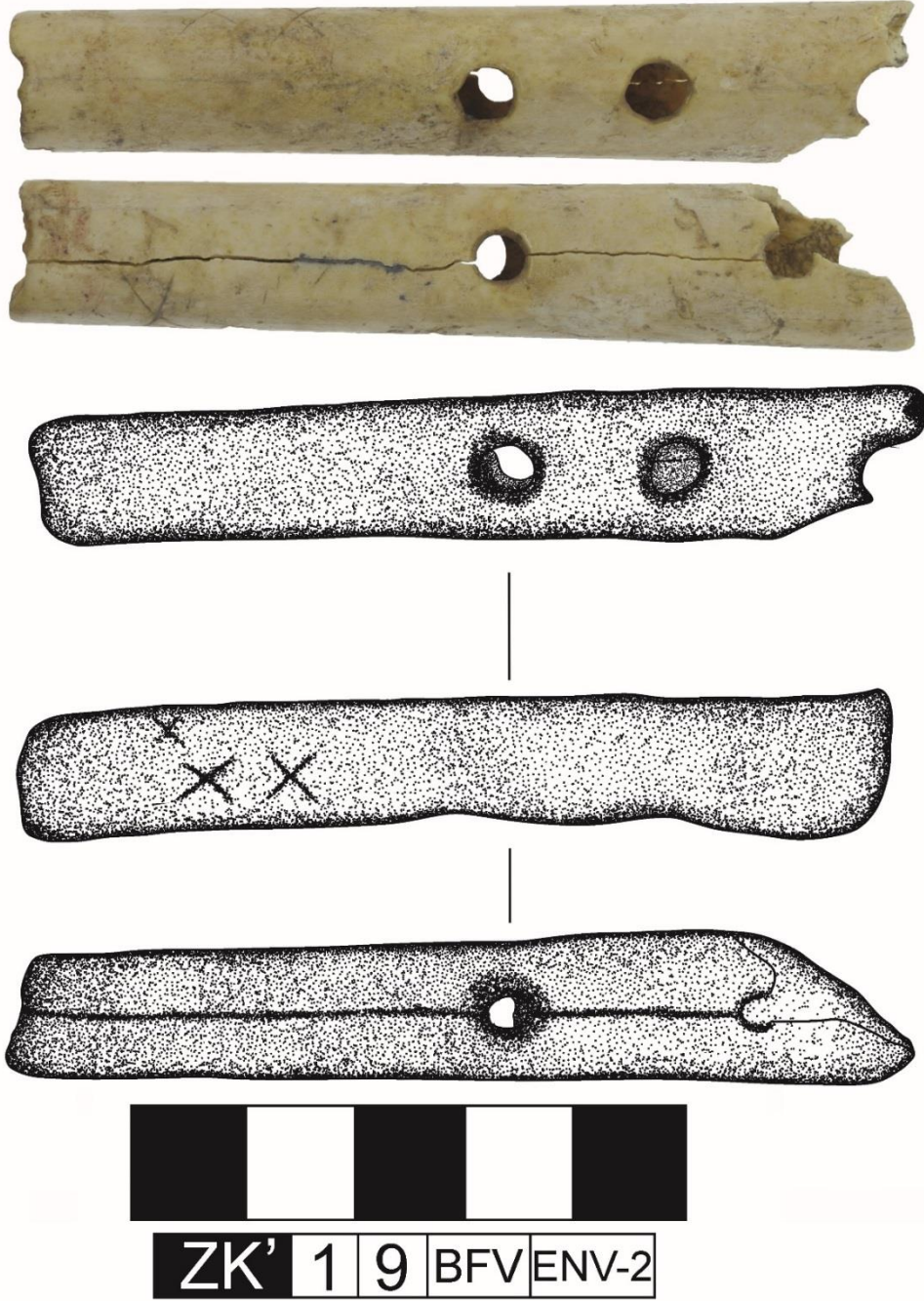
Plan 1: Zerzevan Kalesi, topografik plan (Zerzevan Kalesi Kazı Arşivi)

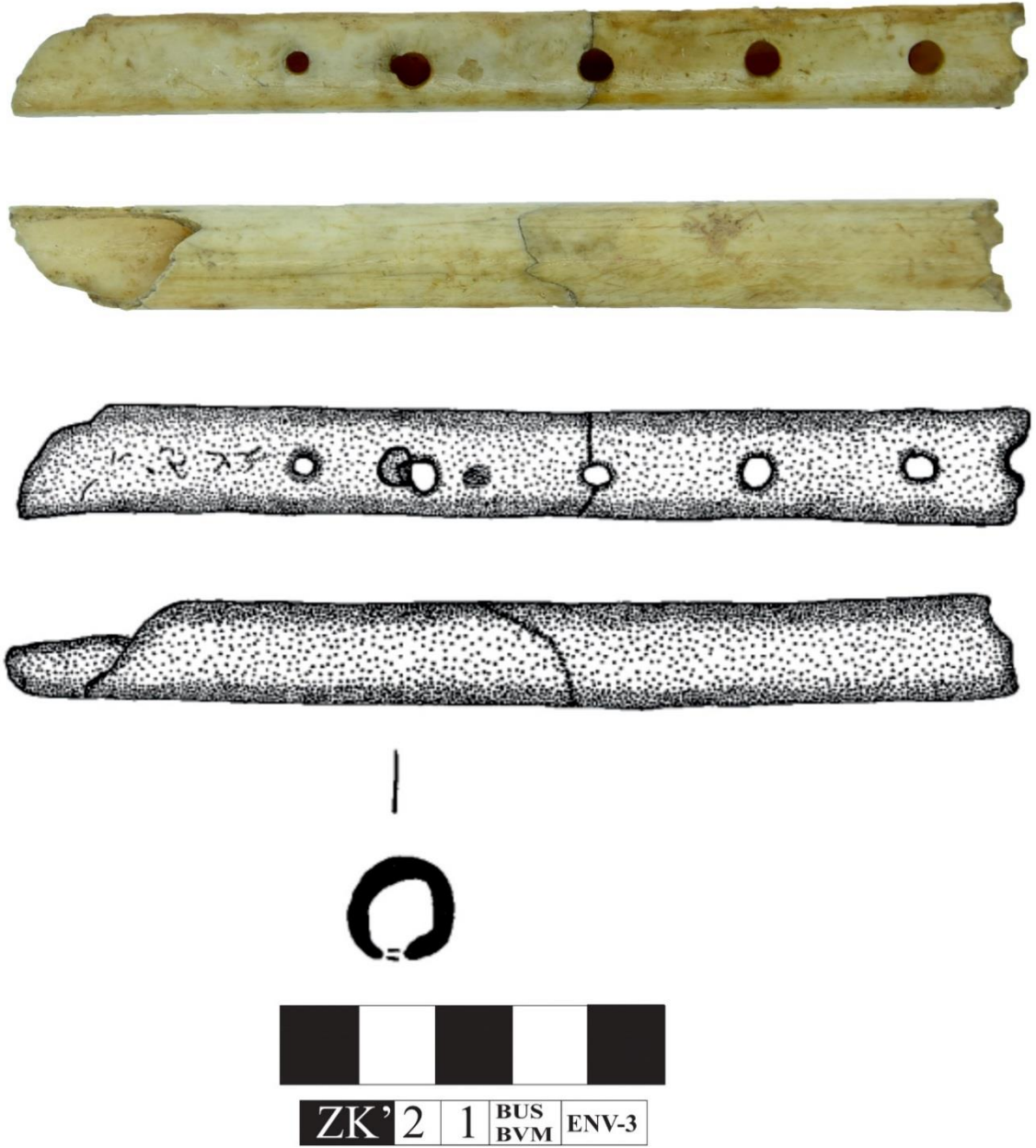
Plan 2: Mithras Kutsal Alanı (Zerzevan Kalesi Kazı Arşivi)

Res. 1: Mithraeum kompleksinin havadan görünümü (Zerzevan Kalesi Kazı Arşivi)

Res. 2: 2019 yılında bulunan tibia parçası (Zerzevan Kalesi Kazı Arşivi)

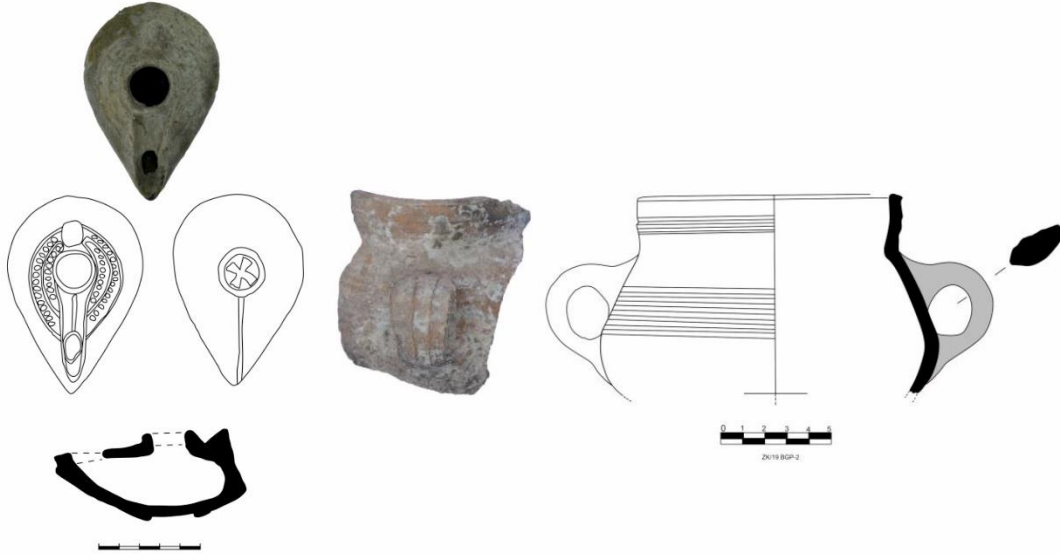
Res. 3: 2021 yılında bulunan tibia parçası (Zerzevan Kalesi Kazı Arşivi)

2019 yılında bulunan ilk tibia parçasının ön kısmında, üç yuvarlak delik korunmuş olup bunlardan bir tanesi kırıktır ve arkada bir delik bulunmaktadır; tibia toplamda dört adet deliğe sahiptir (Kat. No 1). Yanlarda, kazıma tekniğinde yapılmış üç adet X bezemesi (1'i üstte 2'si altta yanyana) görülmektedir . 2021 yılında bulunup birleştirilen tibianın yüzeyinde ise biri kırık diğeri küçük olmak üzere toplamda altı adet delik yer almaktadır (Kat. No 2). Flütlerin her iki ucu da kırıktır.⁵¹ Konservasyon çalışmalarının ardından bu iki parça birleştirilmiştir. Tüm

⁵¹ Coşkun – Hasdemir Bozkuş 2022, 382.

parçaları birleştirilen tibiaanın, küçükbaş hayvan olan koyun bacak kemiği üzerine, yuvarlak delikler açılmak yoluyla yapıldığı anlaşılmıştır.

2019 ve 2021 yıllarında bulunan tibia parçalarının tarihlendirilmesinde, eş derinlik ya da kareajlarda bulunan eserler, kontekst buluntular ve karşılaştırmalı örnekler temel alınmıştır. 2019 yılında, 890.56 m.'de bulunan tibia ile aynı derinlikte bulunan başka eserlere rastlanmamakla birlikte aynı kareajda (T 26-1), 890.66 – 890.15 m aralıklarında seramik, metal, cam, kandil ve parçaları ele geçmiştir. 890.66 m.'de BFN kodlu zincir parçaları (MS 4-5. yüzyıl) ve cam parçaları, 890.55 m.'de BGG kodlu kandil (MS 5-7. yüzyıllar),⁵² 890.52 – 890.15 m.'de BGP kodlu pithos parçaları ve diğer seramik parçaları (MS 4-7.yüzyıllar),⁵³ kandil parçası ve tıkaç bulunmuştur. 2021 yılında, 892.23 m.'de ele geçirilen BVM kodlu tibiaanın belgelendiği seviyede, BZH kodlu hayvan kemikleri ve çeşitli seramik parçaları (MS 4-7. yüzyıllar) kaydedilmiştir (Res. 4). Hristiyanlık ile birlikte Mithras Kutsal Alanı'nda bazı noktaların tahrip edilip kapatıldığı, bazılarının yeniden kullanıldığı düşünüldüğünde tabakaların karıştığı tespit edilmiştir.

Res. 4: Tibiaların bulunduğu tabakaların karıştığı alana ait seramik ve kandil örnekleri (Zerzevan Kalesi Kazı Arşivi)

Katalog No 1

Kazı No: ZK'19/ENV 2

Kodu: BFV

K.B.Y: Mithras Kutsal Alanı

Seviye/Kareaj: 890.56 m / T26-1 (D2)

⁵² Hasdemir Bozkuş 2023, 291-292.

⁵³ Ayus 2021, 147.

Ölçüleri: Uzunluk: 8,4 cm, Çap: 1,3-1,1 cm, Ön Delik Çapı: 0,4 cm, Arka Delik Çapı: 0,3 cm

Tanımı: Silindir gövdeli, içi boş, toplam dört delikli parça. Önde, üst yüzeyinde üç delik (biri kırık); diğer yüzeyde, arkada bir adet delik. Yanlarda kazıma ile yapılmış üç adet "X" biçimli bezeme. Tibianın her iki ucu kırık.

Katalog No 2

Kazı No: ZK'21 ENV 3

Kodu: BUS - BVM

K.B.Y: Mithras Kutsal Alanı

Seviye/Karelaj: 891.15 m, T26-1 (C1) - 892.23 m. T 25-1 (D5)

Ölçüleri: Uzunluk: 12,9 cm, Çap: 1,3 cm, Kalınlık: 0,3, Delik Çapı: 0,4-0,3 cm

Tanımı: Silindir gövdeli, içi boş, toplam altı adet delik. Önde, üst yüzeyinde biri kırık altı adet delik. Tibianın her iki ucu da kırık.

4. Tartışma

Zerzevan Kalesi, kurulmuş olduğu yüksek tepe nedeniyle astronomik gözlem ve faaliyetler için oldukça uygundur. Nitekim Mithraik ritüelleri yönetenler bu gibi faaliyetlerle de ilgiliydi. Mithras'ın astronomiyle olan ilişkisi nedeniyle göksel ayinlerin tibia gibi enstrümanlar eşliğinde yapılmış olabileceği sorusu akla gelmektedir. Söz konusu aletin bulunmuş olduğu konum, özellikleri, ebatları, ilişkili malzeme ve diğer veri göz önüne alınıp genel bir değerlendirme yapıldığında ise çeşitli varsayımlar ışığında aşağıdaki sorular yöneltilebilir:

- Zerzevan tibialarının, Mithras'a ilişkin bir tapınım aracı olarak ya da ayinlerde kullanılan müzik aletlerinden biri olduğu düşünüldüğünde bir çeşit inisiyasyon ya da herhangi bir komiteye kabul edilmek veya baba-oğul çekişmesi gibi bir amaca hizmet etmek üzere gelenekselleşmiş bir ritüele yardımcı olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Mithras ile ilişkili alanlarda nadiren de olsa Fransa- Angers'teki Mithraeum'da ortaya çıkarılan maymun-müzisyen vazosu⁵⁴ gibi, müzikle ilgili buluntular raporlanmıştır. Bunlar arasında, somut olarak bir genç ve elindeki tibianın görüntüsü, Circus Maximus Mithraeumu'na aittir. Ancak belki de bunlardan daha can alıcı bir soru, ayinler sırasında gerçekleştirilen kurban törenlerine tibia ile eşlik edilip edilmediğine dair yöneltilebilir.

- Tibialar, garnizon, dolayısıyla askeri nitelikli yerleşim alanında gerçekleştirilen herhangi bir şölende veya festivalde kullanılmış olabilirdi. Ya da tamamen sosyalleşme veya hobi amaçlı kullanılmak üzere bir lejyonere veya yardımcı birliklere mensup bir askere ait olabilirdi.

- Tibialar, askeri düzen ve disiplin kapsamında kullanılmış olabilirdi. Bunların özellikle zafer alayı geçitlerinde veya festivallerde Roma birlikleri tarafından kullanıldığı düşünülebilir. Askeri yürüyüş, savaşlar, taktiksel işaretler ve festivallerdeki kullanım yerlerine göre müzik

⁵⁴ CRM Suppl. (www.tertullian.org)

aletleri de değişmektedir.⁵⁵ Böylesi kullanımlar gerek antik yazarların anlatımlarında⁵⁶ gerekse Smyrna’da gün ışığına çıkarılan ikonografi ve stil açısından Geç Antik Çağ kaplarıyla ortaklıklar andıran kabartmalı gövdeli bir oinophoros örneğinde olduğu gibi seramiklerin üzerindeki sahnelerde betimlenmiştir.⁵⁷ Roma ordusunun askeri anlamda kullanmış olduğu çeşitli müzik aletleri (ör: trompet türleri ve tibia gibi çeşitli enstrümanlar) yine kabartmalardan, seramik üzerindeki sahnelerden, gladyatör dövüşlerinden bilinmektedir.

Tibialar, askeri birlikler tarafından savaşa çağrı için ya da felaketi uzaklaştırmak için Apollon şerefine söylenen antik Grek *paian*larını andırıcısına, bir marş ile cesaretlendirme amaçlı kullanılmış olabilir. Antik Dönem’de müzik, askerlerin öfke, coşku, cesaret gibi duygularını tetikleme ve zirvede tutma görevini üstlenmiştir.⁵⁸ Bu gibi soruların yanıtlanması şimdilik güç görünse de, buluntu kontekstiyle birlikte değerlendirilebilir. Göreceli kritik belirleyici, tibiaların kazısının yapıldığı tam lokasyondur.

Farklı Mithraik topluluklar, inanç dünyaları kapsamındaki gereksinimlerini kendilerine has bir şekilde icra etmiş, dolayısıyla özel ritüellerini oluşturmuşlardır.⁵⁹ İsis, Attis, Dionysos ve diğer tanrılar adına yapılan ayinlerde renk, müzik, geçit törenleri ve ziyafetlerle göz kamaştıran açık törenler göze çarparken Mithras’ın gizemlerine adanmış çalışmalarda bu duyuşal yönlerin önemi dikkate alınmamıştır.⁶⁰ Birçok farklı pantheonadaki ilahlarla (Perseus, Deus Sol Invictus, Helios, Phaethon, Apollon, Kronos, Ehrimen, Men, Heros Equitans, Attis ve Kybele gibi) özdeşleştirilen Mithras’ın da kimi zaman söz konusu tanrıların özellikleriyle eş düzeyde tutulduğu durumlar görülmektedir. Bunlar arasında müzikle en fazla ilişkilendirilen ve şiir, kehanet, ışık ve güneş tanrısı olan Apollon, Mithras tapınaklarında imgesinin yapılması suretiyle onurlandırılmıştır. Böylelikle diğer pantheonlardaki özel bazı ritüellerin Mithras kültürüne etki ettiği düşünülebilir.⁶¹ Kutsal ayinler esnasında ve ciddiyetin hâkim olduğu bir anda büyük olasılıkla bir zilin çalmasıyla birlikte o zamana kadar örtülü olarak duran *Tauroctonus Mithra* inisiyeleri gözler önüne serilmiştir. Dolayısıyla Mithraizm’de seremonilerin bir müzik eşliğinde yapıldığı inancı yaygındır. Ancak hangi müzik aletlerinin veya bunların kimler tarafından kullanıldığına dair kayıt mevcut değildir.⁶²

Olasılıkla tibiaları yapan kişi / usta ilk önce açılması gereken delik yerlerini belirlemiş veya kullanıcısı yine bilinçli olarak flüt üzerinde basit “X” bezemeleri kazımıştır. Öte yandan XXX izlerinin bir bezeme mi yoksa yazıt mı olduğuna karar vermek zordur. Eğer bu bir yazıtısa ve örneğin Latince 30 sayısına karşılık geliyorsa tibia üzerinden belirli bir anlam çıkarmak pek mümkün görünmemektedir; tibianın sahibinin yaşını belirtip belirtmediği de anlaşılamamaktadır. Bir diğer olasılık, işaretlerin elbette usta için geçerli olduğu kadar tibianın kullanıcısının imzasına karşılık gelmesidir. Grekçe X (khi) harfinin X(ριστός), χ(ιλίαρχης) (= Lat. tribunus militum) vd. birkaç kelime için kısaltma olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁶³ Ayrıca, XX kısaltmasının yine χ(ιλίαρ)χ(ης) kelimesi için kullanıldığı epigrafik olarak kayıt altına alınmıştır.⁶⁴ Ancak durum böyle olsa yalnızca Khiliarkhes’in unvanının değil adının da tibia üzerine kazınmış olması beklenir.⁶⁵ Diğer taraftan XXX diziliminin kısaltma olarak kullanıldığı bir örnek bulunmadığından bu ifade için de anlamlı bir çıkarım yapmak güçtür.

⁵⁵ Malay – Sılay 1991, 29; Yurdakul 2013, 409.

⁵⁶ Yurdakul 2013, 408-409.

⁵⁷ Şakar – Ersoy 2020, 214-215.

⁵⁸ İkiyeş 2021, 73.

⁵⁹ Gordon 2001, 258.

⁶⁰ Mayorga 2017, 33.

⁶¹ Üzüm 2016, 37-63.

⁶² Cumont 1903, 166.

⁶³ Oikonomides 1974, 110.

⁶⁴ Oikonomides 1974, 113.

⁶⁵ Tibialar üzerindeki bezemelere ilişkin görüş ve önerileri için Dr. Tolga Özhan’a teşekkürlerimizi sunarız.

Tibia üzerine kazınmış XXX işaretlerinin, bezeme amaçlı olduğu düşüncesindeyiz; belki bir nedenle çetele tutmak için kazınmış olabilir yani genel olarak çizikler kategorisinde (ör: kasap veya keski izleri gibi) değerlendirilebilir.

5. Sonuç

Mezopotamya, Anadolu, Asya ve Amerika-Kızılderili kültürlerinin verileri değerlendirildiğinde flütün öyküsü kuşkusuz tek merkezliliğin veya belli bir bölgesel egemenliğin ötesine geçmektedir. Birbirinden bu denli farklı coğrafyalarda ele geçen farklı flüt çeşitleri görülmektedir. Bununla birlikte, özellikle Anadolu'nun müzik alanındaki yetkinliğine dair somut arkeolojik kanıtlar her geçen gün artmakta, oldukça farklı amaçlara hizmet etme potansiyeline sahip farklı türdeki enstrümanlar, müzik tarihi çalışmalarına önemli katkıda bulunmaktadır. Bu kapsamda yeni örnekler, Zerzevan Kalesi'nin kuzey sektöründe iki farklı sezonda gün ışığına çıkarılıp konservasyonu tamamlanan iki tibiadır. Tibialar kontekst veriyle birlikte, Geç Roma Dönemi'ne, olasılıkla MS 3-4. yüzyıllar arasına, Mithras Kutsal Alanı'nın son kullanıldığı zaman dilimine tarihlendirilmektedir.

Mithras inancı ve ritüelleri sırasında, gizemli çağrışımlar yapan bir alet olarak kullanıldığı düşünülen tibialar, yine Mithras ayinlerinde sıkça başvurulduğu belirtilen ziyafetlerde ya da inisiyasyon törenlerinde kullanılmış olmalıdır. Tibiaların, mitolojik müziğin unsurlarından biri olmasının yanı sıra aynı ölçüde, işleri "savaş sanatı" olan lejyonerler için de bir "cenk çağrısı" aracı olarak kullanılmış olmaları ihtimali de dikkate alınmalıdır. Koyun kemiğinden üretildiği anlaşılan Zerzevan tibialarının, öncelikli olarak Mithraik ayinler sırasında, tauroktoni sahnesini hatırlatırcasına bir kurban eylemi esnasında ya da bir tür skolion kapsamında kullanılmış olabileceğini değerlendirmekteyiz.

Yazarların Katkısı / Author Contributions: Çalışmaya; Yazar 1: % 40, Yazar 2: % 30, Yazar 3: % 30 oranında katkı sağlamıştır. / To work; Author 1: 40%, Author 2: 30%, Author 3: 30% contributed to the study.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declare no conflict of interest.

Kaynakça

- Akar Tanrıver, D. 2009, *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir.
- Alıcı, S. 2020, "Flüt Repertuarında Yunan Mitolojisinin Yeri ve Mitolojik Karakter Pan'ın Etkileri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 41-66.
- Ayus, Ş. 2021, *Zerzevan Kalesi Geç Roma ve Geç Antik Dönem Mutfak Kapları*, Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman.
- Bakkegard, B. M. – E. A. Morris 1961, "Seventh Century Flutes from Arizona", *The Society for Ethnomusicology*, 5/3, Sep. University of Illinois Press.
- Bellia, A. 2018, Afterword: Musical Instruments as Votive Gifts: Towards an Archaeology of Musical Performances, eds. Angela Bellia, A. Sheraamy D. Bundrick, *Musical Instruments As Votive Gifts in the Ancient World*, TELESTES. Studi e Ricerche di Archeologia musicale nel Mediterraneo, IV Pisa-Rome, 89-103.
- Bottéro, J. 2022, *Gilgamiş Destanı: Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, (Çev. O. Suda), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Celasin, C. 2022, *Hıristiyanlık Öncesi Anadolu Medeniyetlerinde Müzik Aletleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çelik, S. 2020, “Klaros’ta Antik Tınlar: Auloslar”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/3, 2412-2429. <https://doi.org/10.15869/itobiad.732508>
- Civelek, A. 2023, “Seikilos’un Şarkısı”, (Ed. M. Tekocak), *K. Levent Zoroğlu’na Armağan (Studies in Honour of K. Levent Zoroğlu)*, Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (Suna & İnan Kıraç Research Institute on Mediterranean Civilizations), İstanbul, 155-161.
- Conard, Ni. J. –Malina, M. – Munzel, S. C. 2009, “New Flutes Ocument The Earliest Musical Tradition İn Southwestern German”, *Nature*, 460.
- Coşkun, A. 2017, “Zerzevan Castle in the Light of Recent Archeological Researches”, *Anadolu / Anatolia*, 43, 91-110.
- Coşkun, A. 2019, *Zerzevan Kalesi - Roma'nın Sınır Garnizonu / Zerzevan Castle - Roman Border Garrison*, Diyarbakır Valiliği.
- Coşkun, A. 2020, “Zerzevan Kalesi 2018 Yılı Kazı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 41/1, 567-586.
- Coşkun, A. – Hasdemir Bozkuş, G. 2022, “Zerzevan Kalesi 2021 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 42/1, 377-390.
- Coşkun, A. – Oğuz Kırca, E. D. 2023, “Benzersiz Bir Kaya Oygu Yapılar Kompleksi Olarak Zerezevan Kalesi’ndeki Mithraeum / The Mithraeum At Castrum Zerzevan as a Unique Complex of Rock Hewn Structures, *Roma'nın Sınır Garnizonu Zerzevan Kalesi-Geçmişten Geleceğe / Roman Border Garrison Zerzevan Castle – From Past to the Future*, ed. A. Coşkun, Orient Yayınları, 46-76.
- Coşkun, A. 2023, “Zerzevan Kalesi Kazılarının Dünü ve Bugünü / The Past and Present of Zerzevan Castle Excavations”, *Roma'nın Sınır Garnizonu Zerzevan Kalesi-Geçmişten Geleceğe / Roman Border Garrison Zerzevan Castle – From Past to the Future*, ed. A. Coşkun, Orient Yayınları, 2-26.
- Cumont, F. 1903, *The Mysteries of Mithra*, Chicago The Open Court Publishing Company, London.
- Davidson, G. R. 1952, *Corinth XII, The Minor Objects*, Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, Meriden-Stinehour Press.
- Dittgen, J. B. Y. 2023, “Instruments of Ancient Mesopotamian and Anatolian Culture”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32/1, 227-237.
- Erhat, A. 2007, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Fader, L. 2018, “Development of the Flute from Pre-history to Modern Days”, *2 nd International e-Conference on Studies in Humanities and Social Sciences*, Center of Open Acces in Science, Belgrade-Serbia, 1-26.
- Fitzgibbon, H. M. 1914, *The Story of the Flüte*, London, Walter Scott, New York, C. Scribner.
- Gençel, Ö. 2006, “Müzikle Tedavi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14/2, 697-706.
- Griffiths, P. 2015, *Batı Müziğinin Kısa Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Gordon, R. L. 2001, Ritual and Hierarchy in the Mysteries Mithras, *Arys: Antigüedad: Religionesy Sociedades*, 4, 245-274.

- Hasdemir Bozkuş, G. 2023, “Zerzevan Kalesi Kazıları'nda Bulunan Geç Roma Dönemi Kandilleri”, (Ed. A. Coşkun), *Roma'nın Sınır Garnizonu Zerzevan Kalesi Geçmişten Geleceğe*, Orient Press, 271-302.
- Hassall, M. W. C. – Tomlin, R. S. O. 1980, “Roman Britain in 1979: II. Inscriptions”, *Britannia*, 11, 403-417. doi:10.1017/S0068113X00014537
- Herodotos. 2006, *Tarih (Histories/Historiae)*, (Çev. M. Öktem), İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Hesiodos. 2014, *İşler ve Günler- Tanrıların Doğuşu (Erga Kai Hemerai- Theogonia)*, (Çev. F. Akderin), Say Yayınları, İstanbul.
- İkibeş, S. 2021, “Antik Yunan Enstrümanı Aulos ve Aulos'un Askeri Açından İncelenmesi”, *Balkan Müzik ve Sanat Dergisi*, 3/1, 73-88.
- İsababayeva, A. 2013, “Antik Yunan Felsefesinde Çalgıların Ethosu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, II, 82-99.
- İlyasoğlu, E. 2001, *Zaman İçinde Müzik*, Yapı Kredi Yayınları 6. Baskı,
- Karaca, E. 2009, *Allianoi Kemik Eserleri*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne.
- Karatağ, M. 2011, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü. Yunan-Roma*, Genesis Kitap, Ankara.
- Landels, J. G. 2002, *Music in Ancient Greece and Rome*, Routledge Taylor & Francis Group, London and Newyork.
- Losev, A. 1996, “Mifologiya Grekovi Rimlyan (Yunanlıların ve Romalıların Mitolojisi)”, Moskva: Misl.
- Malay, H. – Silay, H. 1991, *Antik Devirde Gladyatörler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Mayorga, C. R. 2017, “Music and Theatrical Performance in the Mysteries of Mithras”, *Music in Art*, 42/1-2, 33-45.
- Mimaroglu, İ. 1995, *Müzik Tarihi*, Varlık Yayınları, İstanbul 1995.
- Morley, I. 2006, “Mousterian Musicianship? The Case of the Divje Babe I Bone”, *Oxford Journal of Archaeology*, 25/4, 317-333.
- Oikonomides, A. N. 1974, *Abbreviations in Greek Inscriptions: Papyri, Manuscripts and Early Printed Books*, Chicago.
- Petru, S. 2009, “Palaeolithic art in Slovenia”, *Documenta Praehistorica*, 36, 299-304. doi:print: 1408-967X - online: 1854-2492.
- Renfrew, C. – Bahn, P. 2017, *Arkeoloji Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*, (Çev. G. Ergin), Homer Kitabevi, İstanbul.
- Fless, F. – Moede, K., 2007, “Music and Dance: Forms of Representation in Pictorial and Written Sources”, (Ed. J. Rüpke), *A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing, 249-263.
- Sarıboğa, B. – Akıncı, Ç. 2017, “Antik Yunan Toplumunda ve Felsefesinde Müzik ve Flüt Çalgısı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Akademik Müzik Araştırmaları Dergisi*, 3/6, 17-32. Doi: 10.5578/amrj.57432
- Sarıboğa Akça, B. – Talu, Ç. 2021, Flüt Repertuarını Etkileyen Yunan Mitolojisi Karakterleri, *Social Science Research Journal/Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 10/1, 102-111.

- Sharafeldean, R. M. 2021, “Archaeological and Historical Evidences of the Existence of the Cult of Mithra in Egypt in the Greco-Roman Period”, *Journal of Association of Arap Universities for Tourism and Hospitality*, 21/5, 79-99.
- Sezer, F. 2011, “Öfke ve Psikolojik Belirtiler Üzerine Müziğin Etkisi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8/1, Erişim: <http://www.InsanBilimleri.com>
- Şestakov, V. 1966, “Muzikalnaya Estetika Zapadnoevropeyskogo Srednevekova i Vozrojdeniya (Batı Avrupa'nın Ortaçağ ve Rönesans'ın Müzik Estetiği)”, *Moskva: Muzika*, 1966.
- Şakar, G. – Ersoy, A. 2020, “Geç Antik Çağ Smyrnası'ndan Bir Oinophoros (An Oinophoros From Late Antie Smyrna)”, *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 21, 209-221. Doi: 10.22520/tubaked.2020.21.012
- Taşkıran, H. 2017, “Excavations at Karain Cave in 2016 Karain Mağarası-2016”, *ANMED News Bulletin on Archaeology from Mediterranean Anatolian*, 15, 36-41.
- Üzüm, H. 2016, “Mitra her Yerde: Mitra Senkretizmi: Mitra'nın Greko-Romen ve Doğu İlahlarıyla Özdeşleştirilmesi”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 33-65.
- Yurdakul, Ş. 2013, *Roma Askeri Sistemi (M.Ö. 753-M.S. 476)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Wright, R. 2011, “Arawakan Flüte Cults of Lowland South America: The Domestication of Predation and The Production of Agentivity”, *Burst of Breath: Indigenous Ritual Wind Instruments in Lowland South America*, 325-353.
- Zeyrek, H. T. 2003, “Bursa Müzesi'nden Bronz Bir Tibia”, *Anadolu*, 24, 93-103.
- URL 1 <https://inscriptions.packhum.org/text/262230?bookid=521&location=1702> (03.08.2023)
- URL 2 <https://www.tertullian.org/rpearse/mithras/display.php?page=cimrm437> (CIMRM 437-455 - Miscellaneous finds. Circus Maximus Mithraeum, Rome) (26.03.2024)
- URL 3 https://www.tertullian.org/rpearse/mithras/display.php?page=supp_France_Angers_Mithraeum (CIMRM Supplement - Mithraeum. Angers, France) (26.03.2024)